

Kasteelruïnes en reconstructies

Een analyse van de herbouw van Nederhemert¹

Charlotte van Emstede

‘Wetenschappelijk verantwoorde’ herbouw

Op 26 januari 2010 kregen de gemeenteraadsleden van het Limburgse Landgraaf uitleg over de herbouwplannen van kasteel Schaesberg. In het kader van de *Strategienota 2005-2015 Groeten uit Landgraaf* zal het kasteel, dat in 1965 bijna volledig afbrandde, “op een traditionele, ambachtelijke en weten-

schappelijk verantwoorde wijze” worden herbouwd.² Reconstructie van monumenten is een vraagstuk dat zowel onder theoretici als bij het grote publiek voor- en tegenstanders kent. Initiatieven tot de herbouw van bijvoorbeeld het Valkhof te Nijmegen of het Paleis voor Volksvlijt in Amsterdam doen veel stof opwaaien. Niet alleen bij deze, maar ook bij andere projecten wendt men zich tot de bouwhistorische of archeolo-

Afb. 1 Kasteel Schaesberg wacht op ‘wetenschappelijk verantwoorde’ herbouw (Landgraaf, maart 2010)

Afb. 2 De voorzijde van kasteel Nederhemert in 1966, nadat de traptoren was ingestort en daarmee een deel van de voorgevel en de ronde toren had meegenomen (foto R. Faber, in J.C. Bierens de Haan en W. Kramer, Kasteel Nederhemert: een eeuwenlang bestaan, Zwolle: Waanders 2005, 43)

gische wetenschap in de hoop dat deze de wens tot herbouw kracht kan bijzetten.

Een recent voorbeeld waarbij dit heeft gespeeld, is de herbouw van kasteel Nederhemert te Nederhemert-Zuid, Gelderland. Dit kasteel, waarvan de kern nog uit de 14de eeuw stamt, brandde in 1945 geheel uit. Wat overbleef waren vergane resten waarin elk verband met de vroegere verschijning van het kasteel verloren leek. De vraag naar hoe en waarom dit beeld moest worden hersteld, kreeg in de op de brand volgende jaren verschillende antwoorden. Het was uiteindelijk een oordeel van kasteel- en monumentdeskundigen dat het voornemen tot herbouw van de eigenaar Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen (SVGK) ondersteunde en in 1991 de doorslag gaf om met reconstructie door te gaan. Of daarmee ook de wijze van herbouw wetenschappelijk verantwoord was, bleef tijdens de voorbereiding en uitvoering onverminderd een punt van discussie.

Van vervallen kasteel naar ruïne

De vroegste schriftelijke vermelding van kasteel Nederhemert is uit 1310.³ De woontoren die het toen nog was, werd tot in

1916 in veertien bouwfases uitgebreid tot een kasteel bestaande uit verschillende bouwvolumes, waaronder een zaalbouw uit de 14de eeuw, een keukentoren uit de 15de eeuw, een traptoren uit de 16de eeuw en een voorgebouw uit de 19de eeuw.⁴ De brand die op 12 januari 1945 in kasteel Nederhemert woedde, liet niet veel meer over van het gebouw dan de muren, de gevels en de kelders.

In de jaren volgend op de bevrijding was er tussen de eigenaar van Nederhemert, J.C. baron van Wassenaer, en het Rijksbureau voor de Monumentenzorg geregeld contact over herstel van het kasteel. Daarbij bleek steeds dat de voor herbouw benodigde subsidiegelden niet konden worden verstrekt. Wel werd vanwege de monumentwaarde van de oudere gedeelten van het kasteel een bedrag beschikbaar gesteld voor behoud hiervan. De bijna ongeschonden, middeleeuwse kelders werden tegen inwateren behoed door het aanbrengen van een betonnen afdekking, instabiel muurwerk werd gestut en de 'nieuwe' voorgevel werd gesloopt omdat "... deze bouwsels (...) het overige gedeelte [ontsieren]".⁵

Schijnbaar was het voor de familie Van Wassenaer onmogelijk om in de consolidatie van het vervallen kasteel te blijven investeren, want in 1958 kwam het kasteel in bezit van de

afdeling Staatsbosbeheer van het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening.⁶ De dreigende afbraak van Nederhemert, waarvan ook direct na de oorlog af en toe al sprake was, werd hiermee voorkomen. Dat het kasteel nu in rijkseigendom was, vormde echter nog geen garantie dat er geld vrij kon komen voor herstel.⁷ Er werd dan ook al snel gesproken over het in erfpacht geven van het terrein aan de SVGK.⁸ Al in 1960 had die stichting een idee over de toekomst van Nederhemert: er is “teveel belangwekkends van het kasteel overgebleven, dan dat het gebouw niet hersteld zou kunnen worden” en zij opteerde vanaf het moment van betrokkenheid bij het kasteel voor herstel “van de laatmiddeleeuwse of 16de-eeuwse toestand, waardoor een uitermate fraai en interessant object kan ontstaan, dat, gezien ook de fraaie landschappelijke situatie, van groot belang voor het toerisme zal kunnen zijn”.⁹

Toen Nederhemert begin jaren negentienzestig definitief in erfpacht naar de SVGK overging, werd al snel duidelijk dat het gebouw ook in zijn vervallen toestand waarde had. De waardering voor de ruïne was het resultaat van de groeiende kennis van de bouwhistorie van Nederhemert zelf en van andere kastelen. Vooral het onderzoek dat archeoloog en kastelendeskundige J.G.N. Renaud in 1960 had gedaan, had meer inzicht in de bouwhistorie en middeleeuwse toestand van het kasteel gegeven.¹⁰ Hierdoor was duidelijk geworden dat de ruïne veel meer oorspronkelijke gegevens bevatte dan in eerste instantie was aangenomen en dat kasteel Nederhemert één van de oudste middeleeuwse kastelen van Nederland was en daarom grote archeologische waarde bezat.¹¹

Met het voornemen van SVGK om het kasteel in de nabije toekomst te herstellen werd door de rijksdienst ingestemd en een subsidie werd in het vooruitzicht gesteld, maar restauratie bleef uit. De stichting had namelijk meer door oorlogsschade getroffen kastelen in haar bezit en zag zich genoodzaakt om aan de restauraties hiervan voorrang te geven. Nederhemert werd zo goed als mogelijk voor verder verval behoed.¹² Dit voorkwam echter niet dat in 1966 de 16de-eeuwse binnenplaatsgevel instortte en daarbij een deel van de traptoren en ronde toren meenam. Een nooddak en andere benodigde constructieve maatregelen werden getroffen om de ruïne voorlopig te beschermen. In de jaren daarna werd restauratie een steeds minder reële optie, doordat meer oorspronkelijk bouw materiaal door voortschrijdende aftakeling en vandalisme verloren ging. Van een vervallen kasteel, leek Nederhemert nu echt een ruïne te zijn geworden.

Bouwhistorische bevindingen aan de ruïne

Bouwhistorische belangstelling voor ruïnes, bijvoorbeeld in de vorm van oude gravures, is een bekend fenomeen. Het opmeten en vastleggen van een ruïne overtuigt al snel van zijn documentaire waarde.¹³ Ook in het geval van Nederhemert was het een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek dat de waardering voor de ruïne deed groeien en meteen de discussie over het behoud van het ruïneuze uiterlijk weer liet opbloeien. In 1985 publiceerde J. Kamphuis zijn ‘oriëntatie op de bouw-

Afb. 3 De huidige voorgevel draagt de sporen van het vroegere gebruik als achtergevel en binnenmuur. De hoofdingang is in de traptoren gesitueerd (Kasteel Nederhemert, Nederhemert-Zuid, april 2008)

geschiedenis’ van het kasteel. Deze monografie vormde de verslaglegging van het bouwhistorisch onderzoek dat Kamphuis in 1984 als afstudeeropdracht aan de afdeling Restauratie van de T.H. Delft had volbracht.

In dit boekwerk zijn alle tot dan toe ontdekte bouwhistorische gegevens verzameld en wordt op basis daarvan een zo goed mogelijk beeld van de bouwgeschiedenis van het kasteel geschetst. De auteur geeft aan dat vanwege het verkennend karakter van het bouwhistorisch onderzoek een slag om de arm moet worden gehouden wat betreft enkele hypothesen ten aanzien van de bouwgeschiedenis van het kasteel. Alleen een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek zou hierover uitsluitsel kunnen geven. Dat neemt echter niet weg dat de sporen die werden aangetroffen en konden worden geïnterpreteerd, “soms bijna sensationele” informatie bevatten.

In de publicatie wordt uitvoerig verslag gedaan van vondsten in en aan de gedolven onderzoekspuiten en de hypothesen die aanleiding hebben gegeven tot de betreffende uitgravingen. Hoewel niet alle aannames op basis van de blootgelegde sporen konden worden bevestigd, stelden zij Kamphuis toch in staat om een gefundeerde – zij het nog ‘hypothetische’ – plattegrondontwikkeling te poneren van het kasteel in vijftien fasen.

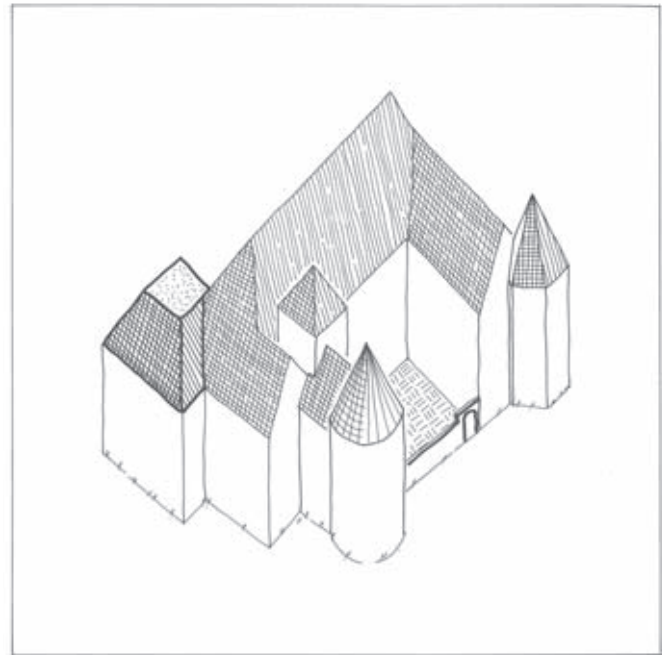

Afb. 4 De muren van de woontoren worden op de verschillende verdiepingen getekend door vele bouwsporen zoals die van de toegang tot een waterput, diverse gevelopeningen en kaarsnissen (Kasteel Nederhemert, Nederhemert-Zuid, april 2008)

In het onderzoek formuleert Kamphuis acht onzekere aspecten die extra aandacht verdienen. Enerzijds zijn dat onzekerheden over de functie of totstandkoming van enkele delen van het kasteel. Zo kon niet met zekerheid worden vastgesteld of de woontoren in oorsprong ook die functie had en of de variaties in de lagenmaten van het metselwerk bewust tijdens de bouw ervan waren aangebracht om de scheefstand ten gevolge van een slechte fundering optisch te corrigeren. Ook de oorspronkelijke opzet van de zuidvleugel, de datering van de keukentoren en de vorm en ouderdom van de traptoren blijven in het rapport vooralsnog een raadsel.

Hoewel zulke twijfels wellicht wel gedurende een restauratie kunnen worden opgehelderd, zullen de hieruit voortkomende nieuwe feiten bij herbouw vanuit de bestaande toestand geen wezenlijke rol spelen. Anders is het met vraagstukken die bij herbouwplannen niet alleen een antwoord kunnen, maar zelfs moeten krijgen, omdat ze raken aan constructieve of ruimtelijke aspecten van het gebouw. In het kader van dit artikel zijn juist deze onderdelen van de bouwgeschiedenis die niet berusten op 'bewezen feiten', maar op veronderstellingen het meest interessant. Deze belasten namelijk niet alleen de

Bouwfase II

Afb. 5 Op basis van zijn bouwhistorisch onderzoek kon J. Kamphuis een reconstructie maken van de situatie van kasteel Nederhemert rond 1781, die de basis vormde voor de herbouw, met uitzondering van de zeshoekige toren, het daaraan verbonden bouwdeel en de 'tuinmuur' (J. Kamphuis, Kasteel Nederhemert : Een oriëntatie op de bouwgeschiedenis. Delft 1985, 303)

bouwhistoricus, maar vooral de architect met de taak om op basis van interpretatie van die voorlopige onderzoeksgegevens tot een bouwkundige oplossing te komen.

In het geval van kasteel Nederhemert zijn dit een drietal vraagstukken. De manier waarop in de woontoren een derde muurtrap aansloot op de zolderverdieping, was door latere veranderingen niet meer traceerbaar. Een mogelijke reconstructie van dit onderdeel van de toren kan dan ook alleen op basis van enkele aannames worden gedaan.

De ronde toren kon niet precies worden gedateerd, omdat dit deel door de brand en het daarna voortschrijdende verval ernstig was aangetast. Toch kon Kamphuis op basis van de aangetroffen bouwsporen stellen dat de tweede verdieping in ieder geval van latere datum moest zijn dan de overige lagen van de toren. Een belangrijk argument is het verschil tussen de constructies van de balklagen op de eerste en tweede verdieping. Getuige de in het metselwerk van de ronde toren nog aanwezige gaten voor de balkopleggingen had de zoldering van de eerste verdieping een forse middenbalk met aan weerszijden daarvan acht ribben van kleiner formaat. De tweede verdieping werd 'slechts' bekroond door drie evenwijdige balken.

Het derde probleem wordt gevormd door de keur aan bouwsporen in de oorspronkelijke achtergevel. Deze gevel was in het midden van de 14de eeuw een van de gevels aan

een binnenplaats geworden en werd in de 15de eeuw, toen de hoofdingang naar de westzijde van het kasteel werd verplaatst, gepromoveerd tot voorgevel. Aan het begin van de 19de eeuw werd de binnenplaats bebouwd en de voorgevel werd nu een binnenmuur. Deze situatie bleef voortbestaan, totdat kort na de brand de 19de-eeuwse bebouwing wegens instortingsgevaar werd gesloopt. De oorspronkelijke achtergevel kwam hierbij weer vrij te liggen, maar droeg inmiddels ook de sporen van het gebruik als voorgevel en binnenmuur.

Deskundigen adviseren, de stichting beslist

In 1985 schrijft Renaud, dan emeritus-hoogleraar Kastelenkunde, in de begeleidende tekst van het bouwhistorisch rapport dat “we (...) er nog niet aan toe [zijn] om Nederhemert (...) in schoonheid te laten sterven”.¹⁴ De jonge bouwhistoricus Kamphuis sluit zich bij dit standpunt aan en spreekt in de inleiding de hoop uit “dat deze publicatie ertoe zal bijdragen, dat de waardering voor de ‘steenklomp’ te Nederhemert-Zuid zich in positieve zin zal wijzigen, opdat dit unieke monument binnen afzienbare tijd de restauratie (of consolidatie) krijgt die het verdient”.¹⁵ Maar voordat in 1993 een beslissing over de toekomst van kasteel Nederhemert werd genomen, moest eerst een andere vraag worden beantwoord: was Nederhemert eigenlijk wel een ruïne?

Hoewel het bouwhistorisch onderzoek tot in detail de ontwikkeling van het kasteel beschrijft, wordt duidelijk dat het juist als *ruïne* een belangrijke waarde vertegenwoordigt als drager van belangrijke bouwsporen en verzameling van authentiek, middeleeuws metselwerk. Tot dezelfde conclusie kwamen verschillende experts op het gebied van kastelenkunde en monumentenzorg, die in 1991 op uitnodiging van de SVGK bij elkaar kwamen om te spreken over de toekomst van Nederhemert. Aan deze vergadering namen deel de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg L.L.M. van Nispen tot Sevenaer, emeritus-hoogleraar Kastelenkunde J.G.N. Renaud, diens opvolger bijzonder hoogleraar Kastelenkunde H.L. Janssen, ‘nestor’ van de bouwhistorische wetenschap en emeritus-hoogleraar Restauratie C.L. Temminck Groll en J. Kamphuis, die inmiddels zelfstandig bouwhistoricus was en onder andere in opdracht van de Rijksgebouwendienst onderzoeken uitvoerde. Vanuit de SVGK namen oud-directeur D.J.G. Buurman, zittend directeur C.C.G. Quarles van Ufford, voorzitter N. Heyligenberg en bouwkundige medewerker W. Kelderman deel. Burgemeester H.G. de Kort van de gemeente Kerkwijk, waar het plaatsje Nederhemert-Zuid toebehoorde, vertegenwoordigde de gemeentelijke overheid.¹⁶

Het gezelschap kreeg van de SVGK enkele kernvragen voorgelegd die moesten leiden tot een te volgen instandhoudingsfilosofie voor Nederhemert. De eerste gespreksronde ging in op de vraag of de ruïne moest worden behouden of opgegeven. Het leverde de onder de deskundigen algemeen gedragen mening op dat consolidatie van de ruïne in ieder geval noodzakelijk was en dat de leesbaarheid ervan voor de bezoeker moest worden vergroot.¹⁷ Van de kant van de SVGK werd hier echter niet op alle punten mee ingestemd. De aanwezigen

werden eraan herinnerd dat de RDMZ voor overdracht van Nederhemert aan de SVGK had geijverd met de nadrukkelijke bedoeling dat het gebouw zou worden gerestaureerd. Consolideren zou alleen geld vragen, terwijl restaureren tot een functioneel gebouw nog inkomsten zou genereren. Bovendien, voor instandhouding van de ruïne was tenminste herplaatsing van de daken nodig en daarna behoefde het toch “nog slechts vloeren, ramen en deuren om het functioneel te maken”?¹⁸

De tweede gespreksronde richtte zich op instandhouding van Nederhemert door middel van een mogelijke vorm van herbouw van het kasteel. Hiervoor had de SVGK al enkele opties voorbereid waarop de aanwezigen werd gevraagd te reageren. De vier mogelijkheden waren restauratie naar de 16de-eeuwse situatie, of naar de toestand van circa 1781, 1814 of 1868 waarbij ook de “modernisering [van de] voorgevel” zou worden teruggebracht. Om te beginnen herinnerde de oud-directeur van de kastelenstichting de aanwezigen wederom aan in het verleden gemaakte afspraken en plannen. Hij benadrukte dat het niet doorgaan daarvan niet de schuld van de stichting was geweest en dat nu herbouw naar de situatie rond 1781 de beste oplossing zou zijn. De deskundigen wilden dit voorstel, als het inderdaad de beoogde restauratieopgave zou worden, vooral praktisch benaderen. Zij pleitten ervoor om dan een bestemming te zoeken die zou aansluiten bij de historische waarde, visuele kwaliteit en technische mogelijkheden van de ruïne. Hierbij was het dan van groot belang dat het behoud en de zichtbaarheid van de middeleeuwse architectuur en ‘authentieke gegevens’ leidinggevend zou zijn voor planvorming. Buurman wilde in deze vorm van ruïne-zorg niet meegaan, want “Nederhemert is in feite geen ruïne, maar een uitgebrand huis”.¹⁹ En met dit argument verwoordde de oud-directeur van de stichting de bij de SVGK levende sentimenten dat Nederhemert als ruïne geen waarde vertegenwoordigde, in cultuurhistorische noch economische zin. Als er dan toch gekozen moest worden, stelden de deskundigen dat herstel naar de toestand rond 1781 inderdaad de beste optie was. En dit werd dan ook, samen met de mogelijkheid tot consolidatie van de ruïne, als conclusie van de bijeenkomst genoteerd. Restauratie zou echter zonder herbouw van de in 1781 aanwezige westvleugel gebeuren, omdat dit deel als gevolg van de brand en het voortschrijdende verval volledig was verdwenen.²⁰

Architectonische plannen voor het kasteel

Nadat ook het dagelijks bestuur van de stichting had ingestemd met herbouw van het kasteel naar de situatie van rond 1781, werd in 1993 restauratiearchitect W. Kramer gevraagd om een restauratieplan op te stellen.²¹ Kramer was toen ongeveer vijftien jaar zelfstandig architect, had verschillende monumenten gerestaureerd, waaronder de Waag en de Munttoren te Amsterdam, het Tolhuis in Gorinchem en de Sint Elisabethskerk te Grave, en was daarnaast medeoprichter van onder andere de Monumentenwacht en het Nationaal Restauratie Centrum. Bij het aanvaarden van de opdracht was Kra-

mer zich er van bewust dat het “geen eenvoudige opgave zal zijn. De lange geschiedenis van en de bouwkundige toestand waarin het kasteel zich bevindt zijn daar de voornaamste redenen van”.²² Voordat de architect met het maken van een restauratieplan begon, werd hij door de SVGK op de hoogte gebracht van de conclusies van het deskundigenberaad in 1991 en het besluit om de situatie van circa 1781 als uitgangspunt voor de restauratie te nemen.²³

In die tijd was Nederhemert in het Monumentenregister omschreven als een “... kasteel, uitgebrand tengevolge van de oorlogshandelingen in 1944-'45”.²⁴ De in 1992 uitgevoerde inventarisatie van de ruïne stelde dat voor het gebouw “... restauratie nog zeer wel mogelijk is” en dat het om “een uniek gebouw met vele mogelijkheden handelt”.²⁵ Naast de noodzaak tot consolidatie en restauratie van nog aanwezige elementen bood Nederhemert ‘mogelijkheden’ op de punten waar geen oorspronkelijk materiaal meer aanwezig was of waar de bouwhistorische verkenning een antwoord schuldig was gebleven. Het was aan Kramer om in zijn ontwerp de visie op de bouwhistorische ontwikkeling van het kasteel te verenigen met de wensen van de eigenaar en de bouwkundige maatregelen die nodig waren om instandhouding van het gebouw zeker te stellen. Naast het chronologische ijkpunt van 1781 werd als uitgangspunt geformuleerd dat de “aanwezige oorspronkelijke bouwkundige waarden” werden gerespecteerd en dat “wat bouwkundig gezien aanvaardbaar was, ... ongestoord [bleef]”.²⁶

Voor het aanvullen van verdwenen bouwmaterialen koos de architect voor het exterieur voor reconstructie naar historisch voorbeeld van de zeshoekige toren, de ontbrekende gevels, ramen en daken. In het interieur werden vloer- en dakconstructies eveneens naar oorspronkelijk ontwerp gemaakt, terwijl verdwenen muurdelen ter plaatse van de muurtrappen in de woontoren werden aangevuld in hedendaagse vormgeving. De bouwhistorische vraagstukken die een architectonische oplossing moesten krijgen, betroffen de aansluiting van de derde muurtrap in de woontoren, de vloerconstructies in de ronde toren en de behandeling van de oorspronkelijke achtergevel. De bestaande situatie van de muurtrap werd onveranderd gelaten en in de woontoren werd tussen de eerste verdieping en de kapverdieping een in sobere vormgeving uitgevoerde wenteltrap geplaatst. De bouwkundige toestand van de woontoren stelde de architect voor een groter probleem. De scheuren in het metselwerk konden weliswaar worden hersteld, maar dit was niet genoeg om de toren te stabiliseren. Bovendien vermoedde de architect dat de afmetingen van de oorspronkelijke balklagen de constructieve problemen niet konden verhelpen. Daarom werd gekozen voor het aanbrengen van zwaardere gedimensioneerde balklagen in een andere samenstelling dan in de toestand van 1781. De westzijde van het kasteel was al sinds de 15de eeuw de plaats waar zich de hoofdtoegang tot het kasteel bevond. Rond 1781 bevond de ingang tot het gebouw zich in de traptoren. Bij de reconstructie werd er voor gekozen om deze situatie te herstellen. De oorspronkelijke achtergevel zou getuige een prent uit de tweede helft van de 18de eeuw drie kruisramen hebben gehad.

De na de brand vrijgekomen gevel vertoonde echter ook sporen van latere gevelopeningen. Omdat Kramer ook deze “aanwezige oorspronkelijke bouwkundige waarden” wilde respecteren, koos hij ervoor om door het gebruik van verschillende raamtypen de bouwhistorie van deze gevel in beeld te brengen.

Waarden versus restauratieopvatting

In 1994 werd het restauratieplan bij de gemeente Kerkwijk ingediend. De gemeentelijke monumentencommissie en het college van B & W konden zich met de plannen verenigen en benadrukten dat “een sober en doelmatig herstel en behoud van de bouwmassa” de aanwezige bouwhistorische en ecologische waarden respecteerde en dat bij de zoektocht naar een passend gebruik rekening zou worden gehouden “met het feit dat Nederhemert-Zuid een bijzonder gevoelig gebied is, wat tevens is aangemerkt als een beschermd dorpsgezicht”.²⁷ De Rijksdienst uitte slechts bezwaar tegen enkele onderdelen van het plan en adviseerde onder andere om van de herbouw van de in 1948 gesloopte zeshoekige toren af te zien. Vanuit bouwkundig oogpunt was er geen commentaar en voor de overige onderdelen van het plan werden de historische waarden volgens de rijksdienst “in voldoende mate gerespecteerd”.²⁸ Echter, subsidie bleef vooralsnog achterwege en met de uitvoering kon pas zes jaar later, na de toekenning van een ‘Kanjersubsidie’, worden gestart. Gedurende die zes jaar, en ook tijdens de uitvoering, bleken enkele onderdelen van het eerste restauratieplan ter discussie te staan.

Kort na het officiële advies van de rijksdienst bespreekt bouwhistoricus T. Hermans van de afdeling Instandhoudingstechnologie de plannen met Kramer.²⁹ In de ogen van Hermans hechtte de architect weliswaar veel waarde aan de bouwhistorie van het kasteel, maar vertoonde het plan toch enkele inconsistente keuzes. Ondanks het advies van de rijksdienst was er namelijk nog steeds sprake van de herbouw van de verdwenen zeshoekige toren. De raamindelingen bleken niet altijd met de datering circa 1781 te kloppen. Het gebruik van de oorspronkelijke achtergevel als voorgevel strookte wel met de situatie 1781, maar het 19de-eeuwse uiterlijk van de nieuwe ramen in openingen daterend uit het gebruik als binnenmuur sloot hier niet op aan. Kramer verdedigde zijn keuzes door te stellen dat hij “een evenwichtig bouwvolume” had willen creëren “met een duidelijk onderscheid, door middel van raamindeling,” tussen de verschillende bouwdelen. Hermans kon niet met deze bouwhistorische benadering van het kasteel instemmen, maar concludeerde dat verdere discussie niet tot consensus zou leiden, want “het gaat immers om een restauratie-opvatting en die kan per architect verschillen”.³⁰ Bij de toetsing van het uiteindelijke plan ging de gemeente deels mee in het officiële advies van de rijksdienst. Vergunning voor de restauratie van het kasteel werd verleend met uitzondering van de herbouw van de zeshoekige toren. De in de plannen voorgestelde, en door de rijksdienst bekritiseerde, uitvoering van de ramen in de gevels kon echter wat betreft de gemeente ongewijzigd blijven, omdat “dit een architecto-

Afb. 6 Kasteel Nederhemert in herbouwde situatie (Nederhemert-Zuid, april 2008)

nische keuze is die naar de mening van hun college gerespecteerd dient te worden”.³¹

De herbouw van kasteel Nederhemert maakt duidelijk dat de scheidslijn tussen ‘wetenschappelijk verantwoorde herbouw’ en architectonische vrijheid een diffuse is. Het is daarom interessant om de binnen de Nederlandse monumentenzorg hierover geldende denkbeelden eens nader te beschouwen. Welke strategieën kunnen of worden bij vergelijkbare voorbeelden van ruïne-zorg en kastelenherbouw gevolgd? Op die manier kan de herbouw van Nederhemert in een breder perspectief worden geplaatst.

Waarden gaan verloren, waarden worden gewonnen

Sinds men kan spreken van monumenten, vormt de strijd tegen de vergankelijkheid een wezenlijk onderdeel van de zorg om deze gebouwen met bijzondere status. In het geval van monumentenzorg kan het klassieke Vitruviaanse architectuurtheoretisch model van *firmitas*, *utilitas* en *venustas* dan ook worden uitgebreid met *vanitas*.³² Of dit een begerenswaardige eigenschap van een monument is of een die men

moet bestrijden, vormt vaak een centraal discussiepunt in de monumentenzorg.

Eén van de gevallen waar deze discussie vooral speelt, is bij de instandhouding van ruïnes. Ruïnes kunnen in vele vormen worden aangetroffen: van een als zodanig bewust ontworpen folly in een parkaanleg tot aan een bijna onherkenbaar en onwaarneembaar restant bouw materiaal in het landschap.³³ De keuze hoe een ruïne in stand wordt gehouden hangt samen met de waarde die aan het object wordt toegekend. In de monumentenzorg en de archeologie vertegenwoordigt een dergelijk object meer waarden dan dat het slechts een overblijfsel van een oud bouwwerk is. Ruïnes worden niet alleen vanwege hun ouderdom, materiële authenticiteit of archeologische waarde in stand gehouden, maar ook om hun geschiedkundige of bouwhistorische waarde. Daarnaast zijn immateriële aspecten als beeldbepalende, beeld- en belevingswaarde van invloed op de keuze of het bouwwerk in zijn vervallen vorm zal worden geconsolideerd of juist zal worden hersteld naar een voormalige, ongeschonden verschijningsvorm.³⁴ Binnen de natuurzorg heeft een ruïne natuur- en ecologische waarden. Diverse, soms zeldzame, plantensoorten gedijen goed op ruïnes en verschillende kleine diersoorten, zoals

Afb. 7 Ter plaatse van de muurtrappen heeft de architect ervoor gekozen om het vervallen uiterlijk van de binnenmuren te behouden en het muurvlak in hedendaagse vormgeving en materialisering aan te vullen (Kasteel Nederhemert, Nederhemert-Zuid, april 2008)

vleermuizen, vinden in ruïnes een ideale behuizing.

De romantische notie dat het zichtbaar houden van verval ons herinnert aan vergankelijkheid, is in de Nederlandse monumentenzorg nooit een sterk argument voor behoud van het vervallen uiterlijk van een monument geweest.³⁵ Nog los van de technische problematiek die speelt bij het behoud van een ruïneuze verschijning, zou tegenwoordig de *vanitas* symboliek mensen niet meer aanspreken. De keuze om ruïnes vanwege hun symbolische betekenis of cultuurhistorische waarde te behouden, zoals in het verleden bij die van de kastelen Bredode, Teylingen en Valkenburg is gebeurd, wordt nu nog maar zelden gemaakt. In Nederland zijn huidige discussies rondom ruïnes dan ook vaak vakmatig van aard en gaan zij over het al dan niet reconstrueren van het gebouw.³⁶ Het debat rondom een ruïne wordt daardoor een zoektocht naar een manier waarop de verschillende erfgoed- en natuurwaarden die het gebouw in zijn vervallen staat heeft kunnen worden behouden in het gebouw in herstelde vorm. Dit is niet slechts een theoretische vingeroefening van erfgoed experts, maar een discussie die in de dagelijkse praktijk van monumentenzorg wordt gevoerd, waarin zowel geschiedkundige en bouw-

kundige interpretaties van het object als publieke en private belangen onderling moeten worden afgewogen.

Wat is een ruïne?

Het beschermen als monument van een ruïne en het in stand houden van de materiële en immateriële kwaliteiten waarom het als zodanig wordt aangewezen, verschillen niet wezenlijk van de manier waarop dit bij gave monumenten gebeurt. In het register van beschermde monumenten genieten ruïnes geen status aparte en vraagstukken over bijvoorbeeld authenticiteit, reversibiliteit en terughoudendheid van ingrepen spelen evengoed bij het behoud van nog ongeschonden gebouwen als bij ruïnes een rol.³⁷ Maar bij ruïnes is het evenwicht tussen fysiek en visueel behoud en verval juist zo breekbaar, waardoor de opgave tot behoud in vergelijking met andere monumenten vaak scherper moet worden geformuleerd.³⁸ Dit nuanceverschil in de benadering roept de vraag op wanneer er kan worden gesproken van een ruïne en wanneer van een afgedankt en verwaarloosd gebouw.

Doorgaans wordt met de term ruïne een restant van een vervallen gebouw of een bouwval aangeduid. In de architectuur en monumentenzorg kent de term 'ruïne' een bredere, meer genuanceerde definitie die in publicaties over dit onderwerp echter zelden wordt gegeven, maar die wel kan worden gedistilleerd uit de verschillende omschrijvingen waarmee een ruïne wordt gedeut.

Een belangrijk aspect blijkt de oorzaak van de ruïnering. In de eerste plaats kan een gebouw om wat voor reden dan ook zijn functie hebben verloren, met als gevolg leegstand, het uitblijven van bouwkundig onderhoud en uiteindelijk verval. In de tweede plaats kan een verwoesting door bijvoorbeeld brand of moedwillige vernieling tezamen met het uitblijven van herstel van die schade de oorzaak zijn van het onbruikbaar worden en vervolgens aftakelen van een gebouw. De behoefte om dit verval een halt toe te roepen of zelfs te doen keren, hangt samen met de tijdspanne tussen het heden en het begin van het verval. Is de aanleiding voor de aftakeling nog kort geleden en aan het object af te lezen, dan spreekt men eerder van een vervallen gebouw waarvan herstel of herbouw nog mogelijk is.³⁹ Heeft de intrede van het verval langer geleden plaatsgevonden en is dit niet direct aan het object af te zien, dan wordt er ook wel gesproken van een 'historische ruïne'.⁴⁰ Belangrijk hierbij is dat bij een 'historische ruïne' een *point-of-no-return* toestand is bereikt, waarbij er geen uitzicht meer is op herstel en het verlies van het gebouw als zodanig is geaccepteerd, maar zonder dat dit leidt tot sloop of verwijdering van de restanten.⁴¹ Hieruit vloeien andere belangrijke aspecten voor de definitie van een ruïne voort. Als een gebouw namelijk zijn dak en delen van de gevel mist, is er niet alleen sprake van een constructieve en visuele desintegratie die de ruimtelijke of architectonische beleving van het aanvankelijke bouwvolume belemmert.⁴² Juist de hiermee gepaard gaande vrije toegang voor mens, dier en vooral de overwinning van de natuur op de cultuur blijken van belang te zijn. Bij 'historische ruïnes' wordt geaccepteerd dat flora,

Afb. 8 Sommige van de verbrande traptreden zijn als herinnering aan de fatale brand behouden (Kasteel Nederhemert, Nederhemert-Zuid, april 2008)

fauna, weersinvloeden en natuurlijke verwerking er in zekere mate vrij spel hebben, terwijl bij 'hedendaagse ruïnes' de menselijke factor nog sterk herkenbaar en van invloed is.⁴³

Samenvattend kan worden gezegd dat we spreken van een 'historische ruïne' in het geval van een of meerdere bovengrondse restanten van een gebouw die authentiek materiaal bevatten waaraan echter de directe aanleiding voor het verval niet in één oogopslag kan worden afgelezen, die geen gelegenheid meer geven voor een volwaardige ruimtelijke of architectonische beleving van het gebouw, temeer ook omdat de natuurkrachten de overhand hebben gekregen boven de menselijke factor, en waarbij tevens sprake is van acceptatie en de wens tot behoud van de restanten als zodanig.

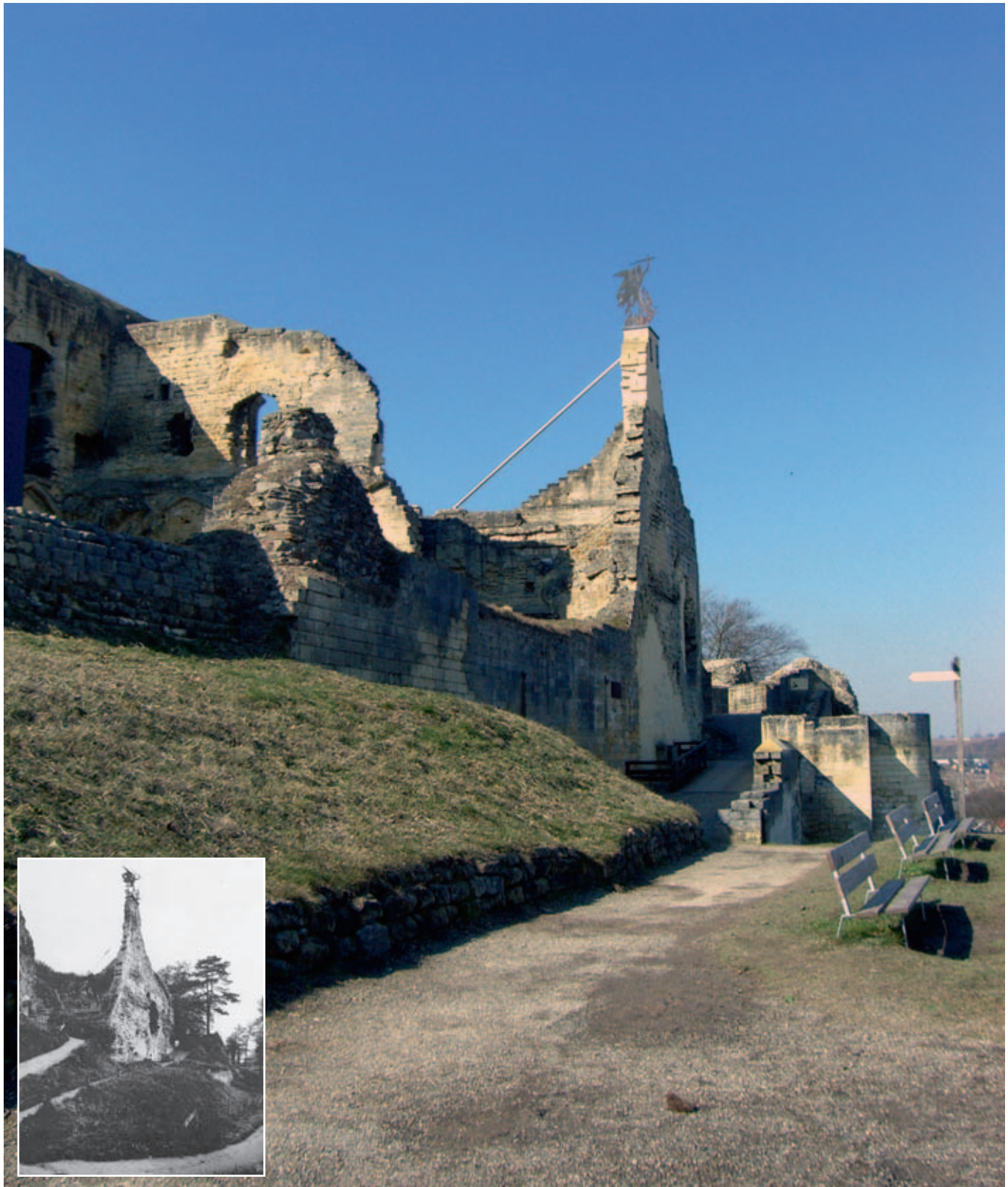
De uitdaging van het verduurzamen van ruïnes en hun waarden

Ruïnes belichamen de beperkte houdbaarheid van gebouwen, terwijl zij tegelijkertijd juist bestaansrecht ontleen aan het feit dat zij zichtbaar al lange tijd hebben overleefd. Zo tijdelijk als een architectonische vorm kan zijn, zo duurzaam kan een ruïne blijken te zijn, en niet in de laatste plaats vanwege de menselijke, zorgvuldige inspanning om de ruïne voor verder verval te behoeden. Ruïnes krijgen hierdoor een zekere eeuwigheidswaarde toegedicht, die de status van de ruïne als een belangrijk monument vergroot.⁴⁴ Van een architectonische prestatie die de eigenschappen *firmitas*, *utilitas* en *venustas* combineert, is het verworden tot een object waarbij hoofdrollen zijn weggelegd voor *venustas*, *vanitas* en *permanentia*. Alois Riegl vat deze drie aspecten samen in het begrip *Alteswert* waarbij de schoonheid van een bouwwerk schuilt in het voor alle toeschouwers geldende directe besef dat het om een waarachtig historisch, oud gebouw gaat waar de natuurkrachten hun inwerking op hebben gehad.⁴⁵ Het 'verduurzamen' van ruïnes gaat veelal om de uitdaging om onder andere deze

ervaring te behouden. Maar naast het behoud van de *Alteswert*, dus ook wel aan te duiden met de schoonheid of belevingswaarde, zijn er ook andere waarden die aan ruïnes worden toegekend en die een rol spelen bij afwegingen omtrent de instandhouding ervan. Zoals al eerder genoemd, zijn dit de historische, bouwhistorische, beeld-, beeldbepalende, natuurlijke en ecologische waarde. Van deze waarden gaat de bouwhistorische over de materialiteit van de ruïne zelf, terwijl de overige waarden iets vertellen over de betekenis van het oorspronkelijke gebouw of van de ruïne in de artistieke en geschiedkundige context en in de fysieke en natuurlijke omgeving. Evenals bij andere monumenten zijn van de waarden die aan een ruïne worden toegekend doorgaans de belevings-, beeld- en beeldbepalende waarde voor elke toeschouwer ervaarbaar. De diverse historische en natuurwaarden zijn echter wetenschappelijk van aard en onderzoek speelt een belangrijke rol bij het duiden en verduidelijken van die waarden. Juist in het verhelderen van het belang van de ruïne, is communicatie tussen expert en leek van groot belang. Immers, daar waar de constructieve en visuele integriteit van een gebouw niet meer bestaat en de natuur de overhand heeft gekregen over de materie, wordt het 'lezen' van het object voor niet-deskundigen nog moeilijker dan bij intacte monumenten al het geval is.

De leesbaarheid van een ruïne wordt op twee manieren gewaardeerd. Enerzijds dient de ruïne als bron om haar historie te begrijpen. In de bouwhistorie krijgt een ruïne, zeker als deze nog grote hoeveelheden oorspronkelijk materiaal en bouwsporen bevat, dan ook vaak bron- of documentaire waarde toegedicht. Anderzijds kan een ruïne dienen als aanknopingspunt om over de historie van het gebouw te communiceren of om deze weer beleefbaar te maken. In de monumentenzorg en archeologie, in het bijzonder binnen de discipline van kastelenkunde, wordt ruïnes dan ook vaak een educatieve waarde toegekend. Zeker op sommige archeologische vindplaatsen leidt dit steeds vaker tot gedeeltelijke reconstructie van bouwvolumes, al dan niet in virtuele vorm. In dit laatste geval lijken enkele zaken door elkaar te lopen. De *beleving* van een ruïne wordt afgezet tegen de voor velen moeilijke *leesbaarheid* van het object. Om de leesbaarheid van de ruïne te vergroten wordt dan vaak gegrepen naar het wederom (deels) beleefbaar maken van het oorspronkelijke gebouw. Hierdoor kan voor de leek de beleving van de ruïne *an sich* echter teniet worden gedaan en voor de deskundige de leesbaarheid van het bronmateriaal.

Het dilemma van leesbaarheid versus beleefbaarheid voor verschillende partijen, is een spagaat waarin monumentenzorg en archeologie zich in het geval van ruïne zorg bevinden. De tweestrijd tussen behoud van cultuur en laten gedijen van de natuur is een vraagstuk waarin bovendien natuurzorg zich mengt. Te midden van deze belangen zijn er verschillende opties mogelijk, waarbij soms het ene en dan weer een ander belang prioriteit krijgt. Bij het ongemoeid laten van een ruïne leggen de materiaalgebonden waarden het dikwijls af tegen de natuurwaarden en is er geen sprake meer van het verduurzamen van de ruïne en haar waarden. Bij het handhaven van

Afb. 9 Kasteel Valkenburg werd op 10 december 1672 verwoest en wordt sinds 1924 als een 'historische ruïne' beheerd door Stichting Kasteel van Valkenburg (Valkenburg a/d Geul, maart 2010). Inzet. Vóór recente consolidatie ca.1950 RCE (voor 1975)

Afb. 10 Een detail van de consolidatie van de ruïne van Valkenburg waaraan thans de laatste hand wordt gelegd (Valkenburg a/d Geul, maart 2010)

de restanten van het gebouw, prevaleren de materiaalgebonden waarden juist, terwijl bij het restaureren en deels of geheel reconstrueren van ruïnes bovendien een groot belang wordt gehecht aan immateriële waarden als beleving en beeld. In deze gevallen is het de uitdaging om een manier te vinden waarop de duurzaamheid van de ruïne kan worden vergroot, zonder dat de materiële basis voor betekenissen zoals bouwhistorische waarde, bronwaarde en belevingswaarde schade worden berokkend.⁴⁶

Reconstructie van kasteelruïnes

Gebouwen moeten robuust zijn, willen ze eeuwen later nog in ruïneuze vorm overeind blijven. Het is dan ook niet vreemd dat ruïnes zich vooral beperken tot overblijfselen van ooit solide, vaak in natuursteen of steenachtig materiaal opgetrokken gebouwen als verdedigingswerken, kerken, kapellen en kastelen.⁴⁷ De in de jaren negentienzestig en -zeventig opgekomen tendens om ruïnes ‘leesbaarder’ te maken door deze dan te ontdoen van sporen van natuur en weersinvloeden, dan

wel door het architectuurbeeld deels of geheel te reconstrueren, houdt vermoedelijk verband met de ontwikkelingen in de archeologische wetenschap.⁴⁸ In Nederland zijn vooral de archeologische en bouwhistorische onderzoeken van kasteelkundigen J.G.N. Renaud en van H.L. Janssen van grote invloed geweest op de kennis over kastelen. De wetenschap over hoe een kasteel er uit zou kunnen hebben gezien, voedde bij architecten en monumentenzorgers vaak de wens om het kasteel in kwestie te herbouwen.⁴⁹

De omgang met de verschillende theoretische grondslagen die gedurende de institutionalisering van monumentenzorg de revue hebben gepasseerd, was voor ruïnes niet anders dan voor intacte monumenten.⁵⁰ Ondanks de recente theoretische ontwikkelingen op het gebied van erfgoedzorg, die pleiten voor een holistische benadering van het behoud van de verschillende materiële en immateriële waarden van monumenten, zijn het tegenwoordig toch steeds vaker pragmatische redenen die tot een reconstructie van een beschermde ruïne leiden.⁵¹ Als na onderzoek eenmaal wordt beslist dat een ruïne moet worden hersteld, dan zijn het de hieraan verbonden

Afb. 11 Kasteel Ammersoyen, een voorbeeld van kasteelreconstructie uit 1974 (Ammerzoden, april 2008)

hoge kosten die mede leiden tot het besluit om het gebouw volledig te reconstrueren. Alleen als compleet gebouw zou de ruïne de ‘maatschappelijke bestemming’ kunnen krijgen die genoeg geld genereert om het behoud van de historische bouwfragmenten zeker te stellen. Vooral bij kastelen en burchten, van oudsher bouwwerken met een indrukwekkende maatschappelijke betekenis, gaat steeds vaker de roep op om de gebouwen te herstellen. De wetenschappelijke en immateriële waarden van de ruïne worden dan afgezet tegen een economisch belang. Tegenover het onderhoud van de ruïne zouden geen significante inkomsten staan en het weer als gebouw bruikbaar maken van het object zou kunnen voorzien in de benodigde gelden om de ruïne rendabel te maken.

Bij herstel van de architectonische massa van historische bouwfragmenten worden begroeiing en verwerking doorgaans niet de vrije loop gelaten, maar verwijderd. Hierdoor verdwijnt de romantische dimensie van de ruïne. Dit is ook het geval wanneer aanvullend herstel plaatsvindt waarbij muur-

werk wordt opgemetseld en verweerde delen worden aangevuld.⁵² Een manier om dan een romantisch aspect aan een hersteld kasteel of een ruïne te geven, is door het te verbinden met een tot de verbeelding sprekende historische figuur of gebeurtenis. Zo is het bouwwerk niet ‘slechts’ een pittoreske attractie, een wetenschappelijk interessant object of een maatschappelijk nuttig gebouw, maar wordt het een *lieu de mémoire*.⁵³

Kasteelreconstructies in historisch perspectief

Zoals hierboven al geschreven, speelt bij het behoud van een ruïne mee dat er sprake is van acceptatie en de wens tot behoud van de restanten als zodanig. Dit is dikwijls niet het geval als oorlogshandelingen of een brand de oorzaak van de ruïnevorming zijn. Voor veel van de kasteelruïnes die in de afgelopen zeventig jaar zijn gereconstrueerd was één of beide van deze vormen van beschadiging de aanleiding tot verval en

uiteindelijk de reden dat het gebouw niet als een ruïne werd beschouwd, maar als een vervallen gebouw dat door restauratie nog van de ondergang kon worden gered.

Wanneer gebouwen worden gereconstrueerd, dan komen onvermijdelijk de theoretische grondslagen van de monumentenzorg om de hoek kijken.⁵⁴ Voor de oorlog waren de in 1917 door de Nederlandsche Oudheidkundige Bond uitgebrachte *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* richtinggevend voor de omgang met monumenten. Deze boden voldoende ruimte voor reconstructie.⁵⁵ Echter wel op een historisch correcte manier.⁵⁶ Een architect wiens kasteelreconstructies in goede aarde vielen bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg was Hendrik A. van Heeswijk.⁵⁷ Van zijn hand zijn onder andere de reconstructies van de kastelen te Doornenburg, 's-Heerenberg en Hernen. Deze restauraties zijn exemplarisch voor de restauratiebenadering door Monumentenzorg in die tijd. Hoewel voorganger Cuyper werd bekritiseerd om zijn romantische reconstructies waarbij diens persoonlijke esthetische waarden boven de oudheidkundige waarden van de bestaande toestand werden gesteld, was er vlak voor en aan het begin van de Tweede Wereldoorlog in de restauratiepraktijk nog steeds weinig merkbaar van consolidatie zoals dat in de *Grondbeginselen* was geformuleerd.⁵⁸ Vele kastelen werden naar hun middeleeuwse verschijning hersteld, waarbij in materiaalgebruik wel op het patina en het karakter van het bestaande werk werd aangesloten.

Voor de in die tijd veelgemaakte keuze van reconstructie naar een middeleeuwse toestand zijn enkele personen aan te wijzen. Nadat Kalf in 1939 als directeur van het rijksbureau aftrad, bekleedde jr. dr. E.O.M. van Nispen tot Sevenaer deze functie. Deze had een voorliefde voor kastelen en al snel na zijn aantreden nam hij de al eerder genoemde J.G.N. Renaud aan die zich voor een groot deel op kastelenkunde en middeleeuwse archeologie zou richten.⁵⁹

De trend om de middeleeuwse verschijning van kastelen, na archeologisch en bouwhistorisch onderzoek, te reconstrueren hield ook na de oorlog nog lange tijd stand. Echter, omdat de organisatie van de monumentenzorg na de oorlog veranderde en onder andere Kalf en Van Heeswijk uit de Rijkscommissie vertrokken, kan dan niet meer worden gesproken van een 'rijksrestauratiestijl'. Wel ging het kastelenonderzoek bij de rijksoverheid door, met dien verstande dat monumentenzorg en archeologie van elkaar gescheiden werden en in 1946 in twee afzonderlijke rijksdiensten werden ondergebracht, te weten de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.⁶⁰ Het herstel van kastelen werd in de periode van wederopbouw niet als urgent beschouwd.⁶¹ Ondanks dat er toch al plannen voor de reconstructie van enkele zwaar beschadigde kastelen werden gemaakt, werd vanwege de lage prioriteit echter weinig geld beschikbaar gesteld voor de uitvoering hiervan. Omdat veel particuliere eigenaren niet bij machte waren om een omvangrijke restauratie te bekostigen, gingen relatief veel kastelen in die tijd dan ook over in handen van kastelenstichtingen.

Vooraf in Gelderland, een provincie die zeer rijk aan kastelen is, nam de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen na de oorlog veelvuldig het initiatief tot middeleeuwse aandoende kasteelreconstructies, waarvan die van Ammersoyen (1959-1975) en Doorwerth (1946-1983) het meest in het oog springen. Andere voorbeelden van reconstructie van kastelen na oorlogsschade zijn Doornenburg (1968), Wisch (1961) en Bingerden (1958). Het Huis te Hemmen werd volledig verwoest en daarvan werden alleen het park en de tuinen hersteld. Kasteel Nijenbeek is tot op heden niet hersteld.⁶²

In de jaren negentientachtig ontstond een genuanceerder beeld ten aanzien van kasteelrestauraties. Bouwhistorie was een opkomende discipline en het tonen van de verschillende bouwfases en bouwsporen werd een belangrijk onderdeel van restauratieplannen.⁶³ Van deze benadering zijn de restauraties van De Cannenburch en Zypendaal goede voorbeelden. Bij beide restauraties is de bestaande toestand behouden en is de bouwgeschiedenis afleesbaar gebleven. Met deze tendens groeide ook steeds meer het besef dat kasteelruïnes een waardevolle bron van bouwsporen zijn en dat de overblijfselen vaak te gering zijn om een compleet en goed onderbouwd beeld te kunnen geven voor reconstructie. Dit is thans binnen de monumentenzorg nog steeds het heersende idee. De plannen tot herstel van bijvoorbeeld Groot kasteel Deurne of het Valkhof proberen dan ook een balans te vinden tussen behoud van het authentieke materiaal, de bouwsporen en de massa van de ruïne enerzijds en het reconstrueren van het oorspronkelijke architectonisch volume in een eigentijdse vormgeving anderzijds.⁶⁴ Het herstel van kasteel Nederhemert lijkt in dit opzicht bijzonder, omdat daarbij juist werd gekozen voor reconstructie in grotendeels historische vorm. Het is echter niet het enige recente initiatief van kastelenherbouw. Nadat kasteel Heemstede te Houten in 1987 bij een brand geheel werd verwoest, werd het van 1999-2002 naar oorspronkelijk plan herbouwd. Van het kasteel te Schagen zijn van 2001-2002 de verdwenen onderdelen in moderne vormgeving herbouwd. En evenals voor kasteel Schaesberg te Landgraaf zijn er voor de kastelen Daalenbroeck te Herkenbosch, Toutenburgh in Vollenhoven en de Keerbergh te Kessel plannen om deze op 'wetenschappelijk verantwoorde wijze' te herbouwen.⁶⁵

Conclusies

De herbouw van kasteel Nederhemert kan vanuit een combinatie van drie invalshoeken in een breder kader worden geplaatst, en wel door het in het speelveld van de historie, theorie en praktijk van de Nederlandse monumentenzorg te positioneren. Daarbij kan worden gevraagd of er sprake is van consolidatie, reconstructie of creatie van een *lieu de mémoire* en of dit in een historische traditie van het omgaan met (kasteel)ruïnes of vervallen kastelen kan worden geplaatst. Ook kan worden geëvalueerd welke van de diverse aan Nederhemert toegekende waarden de richting van het interventieproces hebben bepaald en hoe dit specifieke geval zich tot de

heersende monumentenzorgtheorie en –praktijk van vergelijkbare opgaven verhoudt.

De huidige vorm van kasteel Nederhemert is het resultaat van de diverse initiatieven die hebben plaatsgevonden in het tijdsbestek tussen 1985, het jaar waarin het onderzoek van Kamphuis werd gepubliceerd, en 2005, het jaar waarin het kasteel in herrezen vorm werd opgeleverd. Een belangrijk moment was het deskundigenberaad dat in 1991 plaatsvond, omdat daar dé professionals met theoretische en bouwhistorische kennis van ruïnes, kastelen en monumentenzorg waren verzameld. In een tijdperk waarin deskundigen er steeds meer van overtuigd raakten dat kasteelruïnes een waardevolle bron van bouwsporen zijn en er zeer voorzichtig moest worden omgesprongen met reconstructies, is het bijzonder om te zien dat juist in dit geval niet voor consolidatie werd gekozen, ondanks dat een bouwhistorisch onderzoek de hoge ‘bronwaarde’ van de ruïne Nederhemert heeft aangetoond.

In het geval van Nederhemert werd door de betrokkenen aan de ruïne geen symbolische betekenis toegekend. Omdat de vervallen staat het mogelijk had gemaakt om de bouwhistorische en archeologische waarde van het object te expliciteren, konden de bouwhistoricus en de overige deskundigen betrokken bij het beraad uit 1991 daarom wel leven met consolidatie van de ruïne. De SVGK en de deskundigen waren het er over eens dat Nederhemert geen ‘historische ruïne’ was, maar een slachtoffer van oorlogsgeweld. Voor de SVGK kon dat door middel van een restauratie worden vergolden. Van de voor consolidatie benodigde maatregelen en door de bouwhistorische wetenschap onderbouwde reconstructie op papier was het in hun ogen dan ook nog maar een kleine stap naar daadwerkelijke herbouw. Daarna zou niet alleen de beeld- en beleevingswaarde van het kasteel zijn hersteld, maar konden ook inkomsten worden gegenereerd om toekomstige instandhouding van dit monument zeker te stellen. De architect hechtte eraan om van de ruïne de vrijgekomen bouwsporen zichtbaar te houden en de oorzaak van verval, de brand, mee te nemen als een nieuwe historische laag in het herbouwde kasteel. Van het laatste getuigen zijn voorstellen om in het interieur niet alle muren aan te helen en op enkele plaatsen, zoals de trap, de brandschade zichtbaar te houden.

Bij de restauratie van kasteel Nederhemert was het maken van een afweging tussen de diverse belangen, waarden en restauratieopvattingen de taak van de SVGK.⁶⁶ Het toetsen van de juistheid van een dergelijke afweging is in de Nederlandse monumentenzorg de taak van de rijksdienst en de gemeente. Tegenwoordig wordt bij de beoordeling van plannen gebruik gemaakt van een waardestelling, die ook wordt opgesteld om de moeilijke stap van een bouwhistorisch onderzoek naar een te volgen interventiewijze te zetten. In de tijd van de planvorming en uitvoering van het herstel van kasteel Nederhemert was een dergelijke waardestelling echter niet voorhanden. Bezien vanuit de opgave tot herbouw kent de door Kamphuis opgetekende bouwhistorische verkenning, noodgedwongen, het tekort van een waardestelling.⁶⁷ Bouwhistorie was midden

jaren negentientachtig vooral een onderzoekende discipline waarbij het doen van expliciete waarde-uitspraken niet aan de orde kwam. Daarnaast studeerde Kamphuis af bij de Werkgroep Restauratie aan de afdeling Bouwkunde van de Technische Hogeschool Delft, die zich wel toelegde op de bestudering van de bouwkundige ontwikkeling van monumenten, maar niet per se op het ontwerpen van verschillende interventiestrategieën.

De rijksdienst en de gemeente namen in hun advies en vergunningverlening evenmin een waardestelling op, maar beperkten zich tot algemene uitspraken over het behoud van en de aandacht voor de waarden in het restauratieplan. Een principiële discussie over de wenselijkheid van herbouw vanuit het niet-economische oogpunt van monumentenzorg werd daardoor, in ieder geval op papier, ook bij de officiële toetsende instanties uit de weg gegaan. Het gevolg is dat – ondanks de toen heersende theorie en praktijk met betrekking tot consolidatie en reconstructie van monumenten – de opgave bij Nederhemert uit de sfeer van historische wetenschap en een intellectuele discussie werd getrokken en in het maatschappelijke domein van erfgoed werd gebracht. Daarbinnen is beleving door de leek van groot belang. Bij Nederhemert werd deskundigheid aangewend om te bepalen wat de voor de ruïne, met al zijn bouwsporen en historisch materiaal, best passende vorm van leesbaarheid was. Dat bleek herbouw te zijn, omdat voor een leek de beleefbaarheid en leesbaarheid van een gebouw nu eenmaal is gebaat bij een gave bouwmasa. Of dit in een historiserende stijl, op ‘wetenschappelijke verantwoorde wijze’, in hedendaagse vormgeving of volgens een combinatie van al deze opties moet gebeuren, werd in dit geval door monumentenzorg aan de opdrachtgever en de vrijheid van diens architect overgelaten. Daardoor kan niet worden gesproken van consolidatie of volledige reconstructie. Evenmin is Nederhemert voor bezoekers een *lieu de mémoire*, omdat er ten eerste geen relatie wordt gelegd met de met het kasteel verbonden gebeurtenissen of personen en ten tweede omdat er slechts twee maal per jaar sprake is van openstelling van het kasteel. Nederhemert is een combinatie van gedeeltelijke herbouw en nieuwbouw geworden die werd gelegitimeerd met door deskundigen geleverde argumenten. Bij de herbouw van kasteel Schaesberg zal naar verwachting een met Nederhemert vergelijkbaar vraagstuk ontstaan. De staat van de Limburgse ruïne is echter veel meer vervallen dan zijn Gelderse evenknie destijds was. De toekomst zal uitwijzen welke interpretatie hier zal worden gegeven aan ‘wetenschappelijk verantwoorde herbouw’.

Noten

¹ Dank gaat uit naar prof.dr.ir. Paul Meurs en prof.dr. Dirk Jan de Vries voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel, en naar Jan Kamphuis, Walter Kramer en mevrouw C.M.A. Sanders, ambtenaar monumentenzorg bij de gemeente Zaltbommel, voor hun informatie over de restauratie van kasteel Nederhemert. Tijdens het schrijven van dit artikel is Walter Kramer op 27 maart 2010 overleden.

- ² 'Uitleg over eerherstel Kasteel Schaesberg', in: *Dagblad De Limburger*, 26 januari 2010; Werkgroep voorverkenning project "Eerherstel Landgoed Kasteel Schaesberg", Voorverkenning eerherstel Landgoed Kasteel Schaesberg, Landgraaf 2009.
- ³ F.A.J. Vermeulen, *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Gelderland: onderdeel van het eerste stuk: de monumenten in de Bommeler- en de Tielerwaard. 1e Afl. De Bommelerwaard*, 's-Gravenhage 1932; J. Kamphuis, Kasteel Nederhemert: Een oriëntatie op de bouwgeschiedenis, Delft 1985 (Monografieën van de Werkgroep Restauratie ; dl. 1); J.C. Bierens de Haan en W. Kramer, *Kasteel Nederhemert: een eeuwenlang bestaan*, Zwolle 2005.
- ⁴ Voor een compleet overzicht van de bouwgeschiedenis zie: Kamphuis 1985.
- ⁵ Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), Nederhemert.
- ⁶ RCE, Nederhemert.
- ⁷ Geldersche Kasteelen, *Een restauratiefilosofie voor kasteel Nederhemert : kernvragen ten behoeve van het beraad met deskundigen, te houden op 28 februari 1991 op Kasteel Zypendaal te Arnhem*, Arnhem 1991.
- ⁸ RCE, Nederhemert. Voor de bekostiging van een restauratie was het voordelig dat Nederhemert overging in handen van SVGK, omdat een stichting van het rijk een subsidie voor maar liefst 90% van de kosten kon krijgen.
- ⁹ RCE, Nederhemert.
- ¹⁰ RCE, Nederhemert. Baron van Wassenaer meldt in een brief aan de RDMZ d.d. 20 november 1950 al dat Renaud, abusievelijk gespeld als 'Renault', Nederhemert meerdere malen heeft bezocht en daarbij de intentie heeft uitgesproken om onderzoek te doen naar de "geschiedkundige bouwwaarde van de fundamenten". Zie ook Kamphuis (1985): het eerste bouwhistorische onderzoek werd overigens in 1908 uitgevoerd door W. Annema.
- ¹¹ RCE, Nederhemert, Vergaderverslag van College van Advies Inzake door Oorlogsgeweld Beschadigde Monumenten d.d. 21 april 1960.
- ¹² Bierens de Haan 2005.
- ¹³ M. Kuipers-Verbuijs e.a., *Ruïnes in Nederland*, Zwolle 1997.
- ¹⁴ Kamphuis 2005, VII.
- ¹⁵ Idem, VII en 3.
- ¹⁶ De gemeenteraad van Kerkwijk heeft zich dan al bereid verklaard om het opstellen van een restauratieplan op basis van de studie van Kamphuis te bekostigen. Zie ook: Geldersche Kasteelen 1991.
- ¹⁷ Archief Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen (SVGK), *Verslag van het beraad met deskundigen op 28 februari 1991 op kasteel Zypendaal over "een restauratiefilosofie voor kasteel Nederhemert"*, Arnhem, augustus 1991, 2. In het verslag wordt gerefereerd aan de plannen om de ruïne als cultuurhistorische toeristenpleister te laten functioneren. Aan bezoekers zou de ruïne dan wel op een goede, begrijpelijke en desnoods gedramatiseerde wijze moeten worden gepresenteerd.
- ¹⁸ Idem, 1-2. Dit punt wordt tot twee keer toe na voren gebracht in de eerste gespreksronde, door oud-directeur SVGK en door de bouwkundig medewerker.
- ¹⁹ Idem, 3. Bouwkundig medewerker Kelderman zou dit punt later in de landelijke pers nog eens herhalen. Zie ook: Algemeen Dagblad, 30-12-1993.
- ²⁰ Het is goed om zich bij de conclusie van het deskundigenberaad te realiseren dat de ruïne inmiddels meer ander oorspronkelijk materiaal had verloren dat in de periode ca. 1781 nog wel aanwezig was. De 16de-eeuwse binnenplaatsgevel was al in 1966 ingestort, daarbij een deel van de traptoren en de ronde toren meenemend. Ook de in 1781 aangebrachte kap op de keukentoren was al in 1916 vervangen door een nieuw schilddak dat door de voortdurende weersinvloeden en instabiele constructie inmiddels zwaar te lijden had en deels was ingezakt. In de kelder was nog uit 1766 en 1781 stammend muurwerk aanwezig. De kelder zou binnen de restauratie echter een op zichzelf staand vraagstuk gaan vormen, omdat sinds 1959 vleermuizen in de kelders van de ruïne huizen en Nederhemert sindsdien een onderkomen biedt aan een relatief grote hoeveelheid en verscheidenheid van deze beestjes. Zie ook: Kamphuis 1985; archief SVGK, in bijzonder de correspondentie tussen SVGK en Staatsbosbeheer betreffende de vleermuizenpopulatie op Nederhemert.
- ²¹ SVGK, brief d.d. 1 november 1993 van SVGK aan architect W. Kramer.
- ²² SVGK, brief d.d. 20-01-1992 van Kramer aan SVGK.
- ²³ SVGK, correspondentie d.d. 12-08-1993, 27-10-1993 en 1-11-1993 tussen Kramer en SVGK.
- ²⁴ RCE, Nederhemert.
- ²⁵ RCE, Nederhemert. Inventarisatie ruïne type A, januari 1992.
- ²⁶ Bierens de Haan 2005, 57.
- ²⁷ RCE, Nederhemert. Adviesaanvraag van gemeente Kerkwijk aan de RDMZ d.d. 3 maart 1995.
- ²⁸ RCE, Nederhemert. Advies van de RDMZ betreffende vergunningverlening d.d. 9 mei 1995.
- ²⁹ RCE, Nederhemert. Op 3 maart 1995 geeft de rijksdienst haar advies, waarop op 21 november 1995 particulier bouwhistoricus Taco Hermans met Walter Kramer over diens plan spreekt. De gemeente verstrekt op 30 januari 1996 de monumentenvergunning.
- ³⁰ RCE, Nederhemert. Reactie Taco Hermans op restauratieplan kasteel Nederhemert d.d. 21 november 1995.
- ³¹ Gemeentearchief Zaltbommel, Kasteellaan 1 te Nederhemert, Financiële stukken / subsidie 1999-2002; monumentenvergunning d.d. 30 januari 1996.
- ³² De hier bedoelde betekenis van *vanitas* moet niet worden begrepen in de letterlijke vertaling van het Latijnse woord als ijdelheid of vruchteloosheid, maar is vergelijkbaar met de manier waarop het begrip in de schilderskunst wordt gebruikt, waarbij het verwijst naar waarneembare sporen van tijdelijkheid en fysieke vergankelijkheid.
- ³³ Hoewel ook ruïnegetijde folies bijvoorbeeld vanwege hun beeldbepalende en architectuurhistorische waarde als monument worden beschermd, beperkt dit artikel zich tot 'echte' ruïnes die de restanten van een vervallen bouwwerk zijn.
- ³⁴ P. Niekerk, 'Kastelen en ruïnes opnieuw bekeken', in: *Bouw* 19 (1970), 836-837; A. de Vries, 'Ruïnes: restauratie en antirestauratie', in: Jan De Maeyer e.a. (red.), *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg: Handelingen van het Nederlands-Vlaams symposium, Leuven 13-14 september 1996*, Leuven 1999, 176-187; Chr. de Maegd, 'Rond ruïnes: Omgaan met ruïnes getoetst aan de Tiense Begijnhofkerk', in: *Monumenten en Landschappen* 3 (1999), 2-63; M. van der Hoorn, 'De vitaliteit van hedendaagse ruïnes', in: *Archis* 3 (2004), 17-24; W. Denslagen e.a. (red.), *De tand des tijds, Zeist / 's-Gravenhage 1988* (RV Bijdrage /

- Rijksdienst voor de Monumentenzorg ; 07)
- ³⁵ Kuipers-Verbuijs 1997, 14. In tegenstelling tot de bouwkunst was eerder in de Hollandse schilderkunst, tijdens de barok, de vanitas wèl een populair thema.
- ³⁶ Voor opvattingen over en voorbeelden van reconstructie van ruïnes in het buitenland zie ook: A. de Vries, 'Romantici en Rationalisten in het buitenland', in: Kuipers-Verbuijs 1997, 23-30; A. de Vries 1999.
- ³⁷ Hoewel er geen aparte beschermingsvorm voor ruïnes is, kan het in de redengevende omschrijving benoemen en waarderen van een object als 'ruïne' wel gevolgen hebben voor het al dan niet beschikbaar komen van een rijks subsidie voor reconstructie.
- ³⁸ De Maegd 1999.
- ³⁹ Kuipers-Verbuijs 1997, 14.
- ⁴⁰ Idem.
- ⁴¹ De Maegd 1999; Van der Hoorn 2004. In haar artikel over 'hedendaagse ruïnes' stelt Van der Hoorn dat ruïnes "elementen [zijn] uit onze gebouwde omgeving die zich steeds meer aan het sociale leven lijken te onttrekken" maar dat in tegenstelling tot 'hedendaagse ruïnes' voor 'historische ruïnes' geldt dat zij als cultureel erfgoed worden beschouwd waarbij "het labiele evenwicht tussen vergankelijkheid en duurzaamheid" afwezig is omdat het verval "door officiële instanties tot stilstand gebracht" wordt, zodat er sprake is van een "voorbijtoestand van verwaarlozing".
- ⁴² Kuipers-Verbuijs 1997. Hierin wordt gesteld dat een ruïne een "ruimtelijk, open bouwlichaam" is dat geen "volwaardige dakconstructie" heeft en meer omvat "dan alleen door opmeting in het zicht gebrachte fundamenten. Er moet authentiek opgaand muurwerk boven het maaiveld uitsteken."
- ⁴³ De Maegd 1999; Denslagen 1988.
- ⁴⁴ E. Ford, 'The Theory and Practice of Impermanence: The Illusion of Durability', in: *Harvard Design Magazine* 3 (1997), 1-7. (Geraadpleegd op 6 april 2009 via <http://www.gsd.harvard.edu/research/publications/hdm/back/3ford.pdf>) Ford stelt dat het idee dat een belangrijk gebouw duurzaam en permanent moet zijn zo integraal is verweven met het Westerse idee van architectuur en dat deze notie voor ons zo vanzelfsprekend is dat hij gemakkelijk aan onze aandacht ontsnapt.
- ⁴⁵ A. Riegl, *Entwurf einer gesetzlichen Organisation der Denkmalpflege in Österreich*. Oorspr. uitgave 1903, herdruk in: E. Bacher (Hg.), *Kunstwerk oder Denkmal? : Alois Riegls Schriften zur Denkmalpflege*. Wien 1995. (Studien zu Denkmalschutz und Denkmalpflege ; Bd. 15)
- ⁴⁶ Denslagen 1988. Denslagen omschrijft slechts twee uitersten van ruïne zorg, te weten optimale materiële conservering, in dit artikel aangeduid met handhaven, en het laten voortbestaan van vertering en begroeiing, in dit artikel benoemd als het ongemoeid laten van een ruïne.
- ⁴⁷ Voor enkele voorbeelden van restauraties van ruïnes van stadspoorten en kapellen, zie ook: De Vries 1999; Kuipers-Verbuijs 1997.
- ⁴⁸ Kuipers-Verbuijs 1997, 22.
- ⁴⁹ J.G.N. Renaud, T.J. Hoekstra en W.C. Mank, *Een leven vol kastelen : Vrijmoedige vragen aan castelloog Renaud*, Doorn 1991.
- ⁵⁰ J. Michels, 'De ruïne in de negentiende en twintigste eeuw', in: Kuipers-Verbuijs 1997, 31-43.
- ⁵¹ Volgens artikel 15 van The Venice Charter (1964) moest reconstructie van ruïnes, met uitzondering van anastylosis, nog worden voorkomen. In latere charters, zoals dat van The Declaration of Dresden (1982), Charter for the Conservation of Places of Cultural Heritage Value (1992) en Burra Charter (1999), wordt reconstructie als een bijzondere vorm van monumentenzorg beschouwd die alleen aanvaardbaar is wanneer op basis van onderzoek bewijs kan worden geleverd voor de juistheid van een voormalige toestand, de reconstructie bijdraagt aan het behouden of vergroten van de culturele betekenis van de plek en wordt uitgevoerd in herkenbaar, nieuw materiaal.
- ⁵² Voor voorbeelden hiervan zie onder andere Denslagen (1988), 49-55.
- ⁵³ Niekerk 1970. Hierin vertelt Ton Koot, historicus en adviseur van het directoraat-generaal voor culturele zaken, dat hij in opdracht van het ministerie van CRM de mogelijke bestemmingen van kastelen en –ruïnes in bezit van het rijk onderzocht. Het idee was dat gebouwen die een recreatieve bestemming krijgen, ook in aanmerking konden komen voor subsidie voor restauratie. Volgens Koot was het idee om kastelen en ruïnes meer 'culturele dienstbaarheid' te geven geboren in het ministerie zelf, en wel op beleidsafdeling oudheidkunde & natuurmonumenten van het departement. De plannen van herbestemming van de kastelen en ruïnes had volgens Koot drie hoofdpunten, te weten het vergroten van de toeristisch-recreatieve gebruiksmogelijkheid, hetgeen in een aantal gevallen restauratie en aanpassing zou inhouden, centraal beheer van de kastelen en ruïnes en het uitvoeren van nader onderzoek naar de culturele mogelijkheden van de gebouwen door een meer historische benadering van het object en vroegere bewoners.
- ⁵⁴ Zie ook: de lezing door E.O.M. van Nispen tot Sevenaer uitgesproken op 7 februari 1946 ter gelegenheid van de overhandiging van het *Voorloepig overzicht van de oorlogsschade toegebracht aan de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. De tekst van de lezing is opgenomen als 'Monumentenzorg en oorlogsschade', in: A.G. Schulte, *Monumenten en oorlogstijd*, Zwolle 1995 (Jaarboek Monumentenzorg; 1995), 32-49. Van Nispen behandelt in zijn lezing de restauratieproblematiek van het herstel van kasteel van Geysteren. Vooral de vraag of en hoe de kerk en de voor Nederland unieke, maar geheel verwoeste zuilengalerij moeten worden herbouwd, zijn voor Van Nispen " ... vraagstukken die ernstig overwogen dienen te worden eer een beslissing genomen wordt – een beslissing die immers verantwoord moet zijn tegenover tijdgenoot en nageslacht."
- ⁵⁵ J. Kalf, *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken : opgesteld door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond met inleiding van dr. J. Kalf*, [S.l.]: 1940 (herdruk, oorspr. uitg.: 1917). In het bijzonder artikelen VIII, XI t/m XVII spreken zich weliswaar in beginsel uit tegen herbouw en vernieuwing, maar het is wel toegestaan als daardoor het voortbestaan van het gebouw is verzekerd.
- ⁵⁶ Het bijstellen van de Grondbeginselen begon al in 1940 tijdens een bijeenkomst van de Bond Nederlandse Architecten, waarbij ook bestuursleden van de NOB en vereniging Hendrick de Keyser aanwezig waren. Sommige aanwezigen vonden dat de beginselen te veel ruimte boden voor verschillende interpretaties, terwijl anderen van mening waren dat de architect nog steeds de kunstenaar-bouwmeester was die mocht reconstrueren, mits zorgvuldiger dan dat

voorganger Cuypers het had gedaan.

- ⁵⁷ R. Meischke, 'Het stille einde van een bruisende restauratieperiode', in: Schulte 1995, 79-95.
- ⁵⁸ H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink. *1000 jaar kastelen in Nederland : functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996.
- ⁵⁹ Zie ook: Renaud 1991. Renaud kreeg kort na zijn aantreden versterking van veldtechnicus G. Plug en tekenaar J. Ypey.
- ⁶⁰ Idem. Renaud ging in 1950 in dienst van de ROB, waarmee ook het bouwhistorisch onderzoek uit de RDMZ verdween. Deze lacune zou pas in 1959 met de komst van H. Janse weer worden opgevuld.
- ⁶¹ D. van Laanen, 'Aangehouden zorg: Rijksdiensten voor de monumenten 1939-1947', in: Schulte 1995, 8-32; in het bijzonder p. 27 en noot 87 van dat hoofdstuk. Van Laanen beschrijft hierin dat het *College van advies inzake door oorlogsgeweld beschadigde monumenten* moest beoordelen welke gebouwen in aanmerking kwamen voor herstel en welke daarbij voorrang zouden moeten krijgen. Daarbij werd uitgegaan van de maatschappelijke functie van een gebouw, waardoor herstel van kerkgebouwen, woonhuizen, raadhuisen en molens als urgenter werd beschouwd dan dat van bijvoorbeeld kastelen. De urgente categorie vormde de zogenaamde lijst A.
- ⁶² Van Nijenbeek resteert thans alleen nog de toren. In 2006 is de Werkgroep Nijenbeek opgericht die zich ten doel heeft gesteld om de ruïne van Nijenbeek te consolideren en uiteindelijk het kasteel deels te reconstrueren. Zie www.nijenbeek.nl, geraadpleegd op 10 december 2009.
- ⁶³ J. Renaud, 'De belangstelling voor het middeleeuwse kasteel' en W. van Leeuwen, 'Herleving van het verleden. De negentiende en twintigste eeuw', beide in: Janssen 1996, 199-240, 241-250.
- ⁶⁴ Voor een indruk van de plannen voor kasteel Deurne zie de website van Quist Wintermans Architecten BV, www.qwa.nl, geraadpleegd op 11 december 2009; betreffende de discussie omtrent herbouw van de Valhof zie bijvoorbeeld A. Riehl, *Het Valkhof en herbouw : Het verleden voorbij?*, Delft 1997.
- ⁶⁵ Zie ook: de website van de restauratiearchitect van Dealenbroeck, www.michielenderman.nl, geraadpleegd op 12 maart 2010); 'CPB stuurt aan op onderzoek herbouw kasteel Toutenburg' en 'College doet plan herbouw Toutenburg niet af als luchtkasteel', in: *Steenwijker Courant*, 9 en 11 maart 2009; brochure *Herbouw kasteel de Keeverberg, Kessel*, uitgegeven door Stichting Keeverberg, de Bouwlogie en gemeente Kessel, juli 2009.
- ⁶⁶ SVGK, brief van SVGK aan de heer L.J. Smals d.d. 24-07-2003.
- ⁶⁷ En gedurende de uitvoering had het in 2003-2004 aanvullende bouwhistorisch onderzoek tot doel om onverwachte vondsten in het perspectief van Kamphuis' eerdere bevindingen te plaatsen en aanwijzingen te geven voor hoe de architect deze vondsten in het geldende restauratieplan kon inpassen. Zie bijvoorbeeld A. Viersen. *Notitie vloer ronde toren, kasteel Nederhemert*, 10-02-2004; als fax-bericht aanwezig in het archief SVGK.

Sterk in restauratie en behoud van het Rijksmonument www.vroomarch.nl

architectenbureau

Vroom

Keizersgracht 181
1016 DR Amsterdam

020 620 81 32
info@vroomarch.nl

Wij zijn lid van de BNA en de VAWR